

Отримано: 2 грудня 2019 року

Прорецензовано: 9 грудня 2019 року

Прийнято до друку: 11 грудня 2019 року

e-mail: sokolova.katerina8@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-8(76)-47-50

Шашкіна Н. І., Соколова К. В., Дружиніна Л. В., Щетинникова О. О., Сонник Н. С.
Деякі положення теорії валентності (на матеріалі термінології найменувань будівельних матеріалів). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острого: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 8(76), грудень. С. 47–50.

УДК: 81'44

Шашкіна Наталія Іванівна,
кандидат філологічних наук, доцент
Соколова Катерина Володимирівна,
кандидат філософських наук, доцент
Дружиніна Лілія Василівна,
Щетинникова Ольга Олександрівна,
Сонник Наталія Сергіївна,

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

ДЕЯКІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕОРІЇ ВАЛЕНТНОСТІ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕРМІНОЛОГІЇ НАЙМЕНУВАНЬ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ)

У статті розглядаються особливості термінологічної теорії валентності. Досліджується еволюція теорії валентності на матеріалі терміносистеми найменувань будівельних матеріалів. Аналізуються деякі особливості валентності термінів як закономірності системних зв'язків, зумовлених екстралінгвістичними чинниками. Вивчення семантичної структури терміна, її особливостей та зрушень в дефініції має помітне як теоретичне, так і практичне значення. У статті розглядаються основні тези валентності, її класифікація, опис ознак та особливостей типів валентності. Обґрунтовується необхідність вивчення даного явища для термінологічного процесу номінації та визначаються фактори, що впливають на розвиток явища термінологічної сполучуваності та появу потенційних найменувань будівельних матеріалів.

Ключові слова: терміносистема, термінологічні найменування, теорія валентності, внутрішня валентність, найменування будівельних матеріалів.

Nataliia Shashkina,
Cand. Sc. (Philol), Assoc. Prof.
Kateryna Sokolova,
Cand. Sc. (Philos), Assoc. Prof.

Lilia Druzhinina, Olga Shchetynnykova, Nataliia Sonnyk
Prydniprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture

SOME FACTORS OF THE VALENCY THEORY (BY THE EXAMPLE OF BUILDING MATERIALS TERMS)

The article deals with some peculiarities of terminology valency theory by the example of the terms in construction. The development of the valency theory is under consideration. Relevant scientific works devoted to valency theory and valency analysis have been scrutinized. The definition of "valency" has been presented. Key points of valency, its classification, description of its features and peculiarities as well as its types have been studied.

The study considers nomination process of special concepts and analyzes bonds in compound building materials terms. The relevance of valency concept for term nomination has been grounded. Common patterns of valency bonds due to extra linguistic factors have been revealed. The valency of compound terms is studied as internal one. The differentiation between "formal" and "semantic" internal valency has been analyzed. Some peculiarities of the valency of building materials terms have been described. Morphological and syntax characteristics of internal valency have been pointed out. Factors, having an effect on the term cooccurrence and the formation of new terms of building materials, have been determined. Patterns and specifics of building materials term formation have been presented.

Key words: term system, terminological nomination, theory of valency, internal valency, building materials term.

Наприкінці ХХ століття і на початку ХХІ століття фахові будівельні терміносистеми поповнює велика кількість нових термінів. На сучасному етапі матеріальну базу термінології становить загальнолітературна мова, оскільки в більшості випадків терміносистеми поповнюються як за рахунок абсолютно нових термінів, так і за рахунок надання нового змісту старим терміноодинаціям.

У сучасному мовознавстві окремому дослідженню «термінологічної валентності» присвячена незначна кількість праць, однак це лінгвістичне явище потребує ретельного вивчення, тому що дає змогу показати процес появи нових термінологічних найменувань з певною точністю, що й зумовлює актуальність даного дослідження.

Актуальність теми обумовлена необхідністю проаналізувати принципи будови, семантики та функціонування мовних одиниць фахових терміносистем. Центральну позицію серед цих одиниць посідає термін.

Об'єктом дослідження є терміносистема найменувань будівельних матеріалів в українській мові на початку ХХІ століття.

Предмет дослідження – особливості термінологічної валентності та аналіз її типів.

Мета дослідження – з'ясувати потенційні можливості утворення нових термінів при використанні елементів валентного аналізу на рівні будови терміна. Передбачається вирішення наступних завдань:

- визначити поняття «валентність»;
- проаналізувати різні типи термінологічної валентності.

Теорією валентності в лінгвістиці плідно займалися в різні часи такі відомі лінгвісти як М. Степанова, Г. Хельбич, І. Новіков, Т. Фролова [6;10;5;3]. Окремим аспектам вивчення лексичної і семантичної валентності присвячені роботи Абрамова

Б., Бухбіндера В., Фрідлендера М., Мейера Г., Шмідта В. [1;8;9;11;12], Зомерфельда К.

Властивості або відносини предметів відбиваються в їхніх назвах. У даній роботі застосовується валентний аналіз для того, щоб проаналізувати як створено найменування, які ознаки об'єктів, що поєднуються, відображені в значенні цього найменування. Як зазначає Л. А. Новіков, валентність є однією з найважливіших структурних характеристик лексичних одиниць, оскільки фіксує всю дистрибуцію цієї одиниці та сполучуваність даної одиниці з іншими. Валентність ґрунтується на законах смислового узгодження і співположення одиниць, завдяки наявності в їхньому змісті загальних компонентів [5, с. 94]. Так, у найменуваннях *торкретбетон, вакуум-бетон, віброштампований бетон, центрифугований бетон, литий бетон* загальним компонентом є сема «спосіб формування»; у найменуваннях *бетоніт, азбестит, соломіт, глініт, асбокартон, гіпсокартон, алюмоферритний портландцемент, асфальтовий цемент, пуццолановий портландцемент* компонентом є сема «склад» матеріалу. Проблема валентності займає одне з основних положень методики сучасних лінгвометодичних досліджень. Про це свідчить цілий ряд наукових статей, присвячених теорії валентності та валентного аналізу. Інтерес до проблеми валентності одиниць мови на різних рівнях зумовлений низкою причин, про які говорить М. Д. Степанова: «визнання системності мови в усьому об'ємі його функціонування передбачає й системність зв'язків між його елементами, що стало однією з передумов вивчення валентності як закономірності цих системних зв'язків» [7, с. 12-13].

Лінгвістика запозичила поняття валентності з хімії. Валентність в лінгвістиці, як і в хімії, передбачає здатність будь-якого елемента «акцептора» з'єднуватися з іншими елементами, які заповнюють вільні місця навколо цього акцептора.

У даному дослідженні, як і в роботах М. Д. Степанової, термін «валентність» уживається синонімічно терміну «сполучуваність», оскільки ці обидва терміни позначають дві сторони одного й того ж явища: здібність до сполучуваності і реалізацію цієї здатності [6]. Інше розуміння цих термінів знаходимо в роботах В. М. Лейкиної [4]; Н. Д. Андрєєва, Л. П. Засоріної, В. П. Беркова [2], які валентністю називають потенційну сполучуваність однорідних елементів мови та відносять її до чинників мови, а сполучуваність вважають реалізовану валентність, тобто чинник мови.

У лінгвістиці виділяють наступні типи валентності: семантичну, лексичну, синтаксичну.

Здатність мовних одиниць обирати в якості партнерів сполучуваності мовні одиниці з певними семантичними ознаками та виключати одиниці з іншими семантичними ознаками в лінгвістичній літературі прийнято називати семантичної валентністю.

Під лексичною валентністю розуміється здатність слова як лексеми поєднуватися з іншими словами як лексемами. Лексична валентність зумовлена нормою вживання слова, узусом. У процесі розмежування між семантичною та лексичною валентністю слова, Т. В. Фролова наголошує, що семантична сполучуваність проходить «по лінії семантичних компонентів» та існує в межах концептуальної структури слова [3, с.4-5]. Під концептуальною структурою слова вона розуміє сукупність семантичних множників [3]. Лексична валентність, на її думку, виходить з семантичної структури слова, яка включає безліч його лексико-семантичних варіантів. Таким чином, валентність передбачає різну сполучуваність лексико-семантичних варіантів слова, зумовлену узусом.

Так, в рамках семантичної валентності поєднання *швидка черепаха* цілком можливе, оскільки в значеннях цих слів є загальна сема «швидкість». Можливо уявити ситуацію, що якась одна черепаха набагато швидша за іншу. Ця перша черепаха, у порівнянні з іншою, швидка. Можливість цієї ситуації зумовлює таке поєднання слів. У терміносистемі будівельних матеріалів приклади подібної сполучуваності дають складені найменування типу *легкий пісок, легкий бетон*. Відомо, що бетон і пісок це – важкі матеріали. Загальна сема «вага» дає можливість припустити поєднання *легкий бетон, легкий пісок*. Відсутність загальної семи в словах *швидкий і бетон, швидкий і пісок* унеможливує появу поєднань *швидкий бетон* чи *швидкий пісок*. Семантична сполучуваність зумовлена екстралінгвістичними факторами. Існування бетону із заповнювачем з легкого матеріалу – *керамзиту* й із заповнювачем з важкого матеріалу – *піску* актуалізує поєднання *легкий бетон, важкий бетон*. А існування *керамзитового піску*, який легше *річкового піску*, актуалізує поєднання *легкий пісок*. Сполучуваність компонентів всередині найменування обумовлена властивостями денотатів, які поєднуються. Ці властивості відображаються у змістовній структурі найменування та зумовлюють вибір партнера згідно сполучуваності. Найменування компонентів, що мають властивості значні для отримання композиційного матеріалу із заданими характеристиками, входять до найменування цього композиційного матеріалу. Істотні властивості відображаються у вигляді диференціюючих і домінуючих сем у значенні слова.

Оскільки терміни в межах однієї терміносистеми однозначні, у даній терміносистемі функціонує один лексико-семантичний варіант, а його сполучуваність з іншими словами закріплена «професійним варіантом норми». Професійний варіант норми обумовлює лексичну сполучуваність термінологічної лексики, ось чому аналіз лексичної сполучуваності спеціальних найменувань викликає інтерес у порівнянні зі сполучуваністю слів загальнолітературної мови. У цьому дослідженні така мета не ставиться. Метою цієї статті є аналіз засобів номінації спеціальних понять. Необхідно розглянути терміни будівельних матеріалів і проаналізувати які ознаки понять відображені в них, як впливає взаємозв'язок об'єктів дійсності на сполучуваність компонентів термінологічних найменувань, що означають ці матеріали. Ось чому в даному дослідженні розглядається лише семантична і синтаксична валентність найменувань. Синтаксична валентність визначається як сукупність і властивості потенційно можливих зв'язків слова, набір і умови реалізації цих зв'язків. Цей тип валентності припускає обов'язковість або факультативність заповнення акцептора певним числом та видами елементів, які приймають участь у формуванні нового терміну.

Акцептор є базовим компонентом у процесі формування і має здатність приєднувати до себе залежні компоненти. Здатність елемента обирати та приєднувати до себе інші елементи називається активною валентністю, а властивість елементів приєднуватися є пасивною валентністю. Активну валентність мають опорні компоненти складних слів, стержневі компоненти словосполучень і мотивуючі бази похідних термінологічних найменувань. У складних і складених термінах опорний (стержневий) компонент називає родову ознаку та проявляє активність у приєднанні компонента, що вказує на видову відмінність. У похідних словах все інакше. Суфікс у терміносистемі, що досліджується, вказує на широке родові поняття «матеріал», в той час як основа вказує на видову ознаку та є семантичним і структурним центром суфіксального терміну. Саме основа «формує моделі похідних слів і обирає ті афікси, які їй не протипоказані структурно, граматично і семантично»

[9]. Так, основи власних імен з'єднуються з суфіксом – *ит*, але не з'єднуються з – *няк*, / – *як* або з суфіксом – *ін/а*: *байкаліт*, *сієніт*, *аргоніт*, *але залізняк*, *вапняк*, *дернина*.

Активність / пасивність компонента в приєднанні елемента сполучуваності пов'язана з властивістю факультативності / обов'язковості зв'язку. Як правило, елементи, які володіють активною валентністю (акцептори), факультативно зв'язуються зі своїми елементами тому, що можуть уживатися абсолютно. Відсутність елемента, який диференціює, не впливає на смислову завершеність терміну: *гипсоперліт – перліт*, *золобетон – бетон*, *піноскло – скло*, *теплоізоляційний бетон – бетон*, *спучений перліт – перліт*, *захисне скло – скло*. Вживання деяких основ похідних слів без суфікса також зберігає завершеність змісту: *глиніт – глина*, *морозін – мороз*, *профіліт – профіль*, *соломіт – солома*, *байкаліт – Байкал*, *сієніт – Сієна*, *залізняк – залізо*. Наведені приклади свідчать про те, що з'єднання активного акцептора зі своїм елементом у деяких випадках є факультативним. Б. А. Абрамов підкреслює, що слова з «абсолютним значенням», тобто такі, які не потребують доповнення іншими залежними від них словами, мають тільки факультативну сполучуваність [1, с. 42]. Це положення вірне відносно слів загальнолітературної мови. У термінології процеси відбуваються інакше. Річ у тому, що термін є таким тільки в межах термінологічного поля. У похідних термінологічних назвах суфікс є ономасіологічною базою, тобто суфікс відносить найменування до певного термінологічного поля. У терміносистемі, що досліджується, існують термінополя «матеріалів» і «речовин». При відсіканні суфікса отримане найменування потрапляє в те семантичне поле до якого відносить його значення основи або другий суфікс, якщо такий є (наприклад: *олівініт – олівін*). Термін залишається у цьому термінополі, якщо утворюється за допомогою суфікса від іншого найменування речовини або матеріалу. Таким чином, після відсікання суфікса в словах *залізняк*, *вапняк*, *глиніт*, *бетоніт*, *габброїд* залишається основа, що дорівнює слову – найменуванню будівельного матеріалу. У цьому випадку можна говорити про факультативну сполучуваність основи та суфікса в межах цієї терміносистеми. Слово загальнолітературної мови стає терміном, якщо змінити його значення так, щоб воно відповідало термінополі будівельних матеріалів: *тісто – цементне тісто*, *молоко – вапняне молоко*, *борошно – цементне борошно*. Можна також додати до нього суфікс зі значенням речовини або матеріалу: *профіль – профіліт*, *Таймир – таймірит*, *мороз – морозін*. Тому валентність таких основ у смислового плану є обов'язковою. Вона обов'язкова в межах цієї терміносистеми. Те ж саме можна сказати про валентність слів із загальним значенням матеріалу в складних і складених найменуваннях: *теплоізоляційний матеріал – твердий матеріал*, *будівельний вироб – красивий вироб*, *бетонна суміш – темна суміш*, *склопакет – новий пакет* та т.і. У цій терміносистемі такі слова мають занадто загальне значення. У деякій мірі вони подібні до слів загальної семантики літературної мови (*ряд*, *характер*, *річ*, *вид*), у змістовній структурі яких є присутнім тільки сигніфікативний компонент. Для змістовної завершеності слова цього типу вимагають визначника, який вказував би на денотативну співвіднесеність (*низка запитань*, *характер стосунків*, *вид зв'язку*, *важка річ*). З іншого боку, в даній терміносистемі, як і в загальнолітературній мові в цілому, є компоненти, які в силу відносності свого значення вимагають обов'язкових означень. Такими компонентами є «пов'язані основи». Оскільки пов'язаними основами вважаються такі, які вживаються тільки у поєднанні з яким-небудь формантом, валентність таких основ є абсолютною обов'язковою. Основи *кальц-*, *нафт-*, *ацет-*, *алюмін-* в сучасній мові вживаються тільки в поєднанні з суфіксами: *кальцій*, *кальцина*, *нафтол*, *нафтен*, *ацетон*, *ацетат*, *ацеталь*, *алюмінат*, *алюміній*. Інформативно недостатніми є слова, які в силу свого лексичного значення, обов'язково вимагають залежну форму з функцією, що змістовно розкриває, інформативно заповнює та практично не вживається абсолютно. Специфіка зв'язку цих слів полягає в наступному: 1) перше залежне слово має більш конкретне лексичне значення, ніж опорне; 2) з'єднані компоненти з точки зору змісту не мають властивостей окремої оформленості. Інформативно недостатнім в терміносистемі найменувань будівельних матеріалів є компонент «утворювач»: *піноутворювач*, *газоутворювач*. Вказаний компонент, незважаючи на активність в приєднанні елемента, має обов'язкову сполучуваність. Сполучуваність залежного компонента завжди є обов'язковою. Компоненти, залежні від іменників, як відомо, його визначають. Аналізуючи факультативність і обов'язковість означень в наукових текстах, треба зазначити, що в наукових текстах означення зазвичай комунікативно потрібні. Необхідність компонента в складених найменуваннях викликана метою комунікації: передати певне повідомлення про науково-технічний об'єкт, що вказує на додаткову інформацію, на видову ознаку об'єкту, який є істотним у цьому повідомленні.

Аналізуючи сполучуваність компонентів слова, М. Д. Степанова запропонувала термін «внутрішня валентність». Рівень внутрішньої валентності слова – це закономірність з'єднання складових слова (у нашому випадку – терміна). Така валентність визначається можливістю з'єднання афіксів з основами або компонентами складного слова один з одним. Внутрішня валентність «пов'язана з внутрішнім контекстом», тобто з оформленням мотивації слова, її залежністю від відповідної словотворчої моделі та значення безпосередньо складових основ. Необхідно розрізняти «формальну» і «семантичну» внутрішню валентність. До параметрів формальної внутрішньої валентності відносять фонетичні, морфологічні, структурні і генетичні закономірності. Семантична внутрішня валентність припускає семантичне узгодження на базі реалізації тих або інших елементів смислових структур слів, які поєднуються незалежно від того чи є вони основами або словотворчими моделями [6; 7]. При розгляді формальної сторони внутрішньої валентності досліджуваної моделі встановлюються наступні закономірності: а) морфологічні – явища на морфемному шві; б) словотворчі – наявність або відсутність сполучної головної і форми її вираження; в) морфологічні – приналежність слів до певних частин мови; г) генетичні – етимологія основ. При вивченні структурних закономірностей функціонування і заповнення термінологічних моделей застосовується метод безпосередніх складників. Таким чином, можливо уявити не лише лінійну картину морфемної будови слова, але й виявити норми термінотворення.

Першим етапом необхідно визначити мотивуючу базу і словотворчий засіб, тобто структурні елементи похідного терміну. При афіксальному утворенні термінів такими елементами є основа похідного терміну і словотворчий афікс. При словоскладанні – основи похідного слова й інтерфікс. При аналізі фонетичної валентності, необхідно виявити перешкоди, які обмежують словотворчу активність морфем. У нашому дослідженні семантичні обмеження сполучуваності морфем полягають в тому, що ці морфемні виступають в поєднанні лише з тими основами, які мають будь-яку загальну семантичну властивість. Семантичні закономірності функціонування і заповнення моделей виявляються за допомогою компонентного аналізу. Складене найменування, у нашому випадку – складений термін, це єдине найменування цілісного поняття.

Зв'язки між компонентами термінологічних словосполучень є внутрішньоструктурними зв'язками, тому валентність компонентів термінів найменувань будівельних матеріалів розглядається як внутрішня валентність. Валентність складеного термінологічного найменування обумовлена цілим рядом причин: належністю терміна до тієї або іншої частини мови; морфемним складом терміна, дефініцію терміна, його належністю до тієї або іншої тематичної групи в межах терміносистеми.

Висновки. До параметрів формальної внутрішньої валентності компонентів термінологічних найменувань будівельних матеріалів відносяться наступні характеристики: морфологічні – належність залежного слова до певної частини мови, його морфологічна форма, морфемний склад; синтаксичні – вид підрядного зв'язку, засобу вираження зв'язку, порядок розташування компонентів.

Валентний аналіз, здійснений на матеріалі терміносистеми найменувань будівельних матеріалів, дав змогу виявити деяку специфіку вибору ономазіологічних ознак для номінації будівельних матеріалів. Багатокомпонентні найменування переважають й в інших фахових терміносистемах. Незважаючи на це, однослівні найменування являють собою ядро терміносистеми, яка досліджується, функціонуючи в ролі опорних компонентів численних складених найменувань. Слово-складання є одним з ефективних і потужних способів утворення нових термінів у сучасній терміносистемі найменувань будівельних матеріалів. Валентний аналіз суфіксальних і складних похідних термінів найменувань будівельних матеріалів дав змогу виявити характер їхньої семантичної валентності та визначити поняттєві механізми творення.

Література:

1. Абрамов Б.А. Синтаксические потенции глагола в сопоставлении с потенциями других частей речи. *Филологические науки*. М., 1966. № 3. С. 34-44.
2. Андреев Н.Д., Берков В.П., Засорина Л.П. Исчисление валентностей при переходе от входного языка к языку- посреднику. *Тезисы совещания по математической лингвистике*. Л., 1959. С.72
3. Фролова Т.В. Семантическая сочетаемость имен «простоты-сложности» и их системность (на материале современного английского языка): автореф. дис. ... канд. филол. н. Челябинск, 1984. 27с.
4. Лейкина Б. М. Некоторые аспекты характеристики валентностей. Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста. М., 1961.
5. Новиков Л.А. Семантика русского языка. М., 1982. 272 с.
6. Степанова М.Д. Теория валентности и валентный анализ. М., 1973. 110 с.
7. Степанова М.Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике. *Иностранные языки в школе*. 1973. № 6. С.12-22
8. Buchbinder W.A. Die Valenz und ihre Berücksichtigung der Auswahl lexikalischen Materials. *Deutsch als Fremdsprache*. 1971. H.5. S. 282-286.
9. Friedländer M. Valenzbezogene Satzmodelle in Mandenrachen dargestellt am Beispiel des Malinke. *Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*. 1983. H. 1. S. 22-30.
10. Helbig G. Zum sprachwissenschaftlichen Begriff der Valenz (Wertigkeit). *Sprachpflege*. 1971. H.11.
11. Meyer H. J. Semantic Valency of Verbs in scientific communication. *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik*. 1982. H.4. S. 334-346.
12. Schmidt W. Charakter und gesellschaftliche Bedeutung der Fachsprachen. *Sprachpflege*. 1969. H.1. S.10-21.
13. Sommerfeldt K. E. Zu einigen Problemen der Beschreibung der Valenz deutscher Prädikate. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*. 1982. Band 35. S. 287-293.